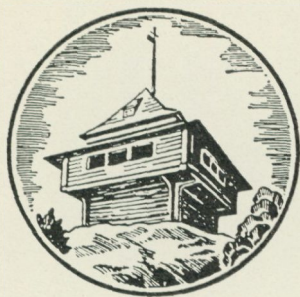

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1951**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH

SKANSENS ÅRSBOK

1951

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · ERIK ANDRÉN

Redaktör: Erik Andrén

Omslagsbilden visar en detalj ur en målning av den lilla idylliska 1700-talsgården Svindersvik i Nacka, som nyligen kommit i Nordiska museets ägo och som utförligt behandlas i denna årsbok. Målningen är signerad av Carl Petter Hilleström 1784 och tillhör Nordiska museet, inv.-nr 217,359.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1951
Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr

YXEFALLSTAVLAN

ETT MONUMENT ÖVER EN ÖSTGÖTABY

av John Granlund

Vad man än må tro om C. J. Wester, en konstnär var han, om ock i övrigt kanske ett blindstyre i den besuttnes ögon. Kulturhistorikern, som så ofta tvekande måste stanna vid det sannolika, erfar en särdeles glädje, när han plötsligt står inför något som förefaller som sanningen själv. Yxefallstavlan, bild 2, ger omedelbart jämte den estetiska njutningen detta intryck av sann pålitlighet. Det var i känslan härav, som Nordiska museets styresman bad den som skriver dessa rader att lite mera närgånget konfrontera bild med verklighet. Nedan följer i största korthet några enkla kommentarer till tavlans innehåll, hämtade ur tillgängliga officiella handlingar från det samtidigt pågående laga skiftet i byn.

Yxefalls by i Kisa socken var, när bytavlan genom den entusiastiske hembygdsvårdaren C. von Wachenfelt kom till museets kännedom, väl bekant för Nordiska museet. Den var en av de många hundra byar, som genomströvats av de byundersöknings-expeditioner, vilka Sigurd Erixon sänt ut över landet. Byn ligger i Kinda härads steniga skogsbygd. Den gamla häradsvägen från Ulrika mot Kisa går genom byn öster om mangårdarna, men avskiljer dessförinnan ett stycke framför byn en kort västlig gren, som med gropig körbana går ned mellan byns loglängor och mynnar vid en ouslinlig källa sydväst om byn nära Svinvallen, i sin sista sträckning utanför hägnaden, kantad av smedjor och bastur. Byn är som så många andra mellansvenska byar belägen på en höjd med utsikter åt norr och söder, men i väster och öster stängs

Denna uppsats ingår i en handskriven festskrift till förste intendenten vid Nordiska museet fil. dr Brynolf Hellner på 50-årsdagen den 2 december 1950.

utblicken av mörka skogklädda höjder, som stämma sinnet allvarligt.

Talet eller kanske snarare förtälet är, att det berodde på luffarklubban, att Wester vid sitt besök i byn år 1879 togs emot i den näst sydligaste gården hos Lars Gustaf Isaksson. Anledningen till besöket må ha varit vilken som helst. Det är möjligt att han var ditkallad av en bonde, som älskade sin by. Det fanns sådana även på 1870-talet. Traditionen säger emellertid, att det var som tack åt värden för god förplägnad som bytavlan gjordes. Den är en akvarell på ett dubbelt foliopapper, vars veck vi ännu kunna skönja såsom en vertikal mittlinje på tavlan.

Tavlan är inte bara omsorgsfullt gjord. Fylld av pietet bortser den från vardagens bestyr. Och med en viss rätt. Eljest finns allt med på tavlan som man kan önska i enkel, stilla frid, som en söndagsförmiddag vid tiden för kyrkdags. Tuppen och hönorna hålla till på en sopbacke. Några gödsvin med knorr på svansen och trynet i vädret röra sig lugnt på fågatorna utan denna vårliga yrsel, som plägar utmärka dessa kreatur. Inga vagnar blockera heller vägen förbi logarna. Utearbetet är så gott som inställt, men en kvinna väger upp vatten med en brunnsvind, och en annan tycks vara i färd med att mjölka en ko längst till höger i förgrunden.

Utsiktsplatsen, varifrån byn målats, är en avsats, kallad Långeplåga, uppe i bergsslänten nordväst om byn ovanför Yxefalls kohage. Härav den förskjutning i perspektivet, som gör att husraderna i förhållande till lantmäterikartan se ut att svänga åt vänster.

Byns gårdsägare voro vid tillfället sex med sammanlagt nio gårdslotter i byn. Tidens ekonomiska oro, liberalismens verksamhetslust och de smittande exemplen hade drivit fram en samfällid önskan hos dessa bönder att komma loss från bybandet. Fyra av dem skulle till att flytta från bytomterna ut på ägorna. Endast två skulle bo kvar i den raserade byn. Det var situationen omedelbart före denna omvälvning som Wester fixerade.

Sex östgötska 1800-talsgårdar motivera inte i och för sig det stora antalet byggnader på den trånga byplanen. Antalet är i själva verket en rest av en mer än dubbelt större gårdsnumerär.

Yxefalls by består sedan gammalt av två helgårdar, Norrgården och Sörgården, eller två mantal. År 1793, då byplanens storlek befästes, funnos tretton gårdsbrukare. Lantmätaren delade dock inte bytomten hårdare än mellan fjärdingsgårdarna, dvs. i åtta delar, vilka rösades. Brukarna av de fem fjärdingsgårdar, som voro kluvna i åttingar, fingo tränga ihop sig två och två på respektive tomt.

Byplanen har en förlängning i väster och öster, innefattande respektive ängsmark och åkergräde, allt inklusive byplanen med ett gemensamt namn kallat Byggningstomten. 1793 års skifte innebar, att denna Byggningstomt spinkades i åtta jämnlöpande strimlor, vardera med en bredd av ca 14,8 m och en längd av ca 500 m. I täta, militäriskt raka led böljade gärdesgårdarna mellan dessa strimlor i den kuperade terrängen från kohagen uppe på slänten i väster ned i dalen, strävade uppför tomtåkrarna, över byplanens och trädgårdarnas tämligen släta krön för att sedan sakta sänka sig i Norra gärdet, och därefter raskt taga sig över Gärdeskullen och slutligen åter sjunka mot sankmarkerna vid Norra Eksjön. Denna så kallade Byggningstomt fungerade som norm, likare eller mall för indelningen och utnyttjandet av hela produktionsmarken enligt den medeltida regeln: tomt är åkers moder. I stället för en officiell spjälkning av fjärdingsgårdarna, vilkas tomtbredd då skulle ha blivit ca 7 m, föreskrevs samjodelning. Men samboendets och sambrukandets väsentligaste svårigheter bemästrades genom den nu beskrivna delningen av tomter och ägor. Denna västerländska geometri har alltid ansetts hava ett gott inflytande på sinnet för rättvisa och dygd. Byn var emellertid år 1793 så trång, att geometrin var ett hinder, när den enskilde ville inom ramen för sina ägor och rättigheter söka öka detta livets goda genom nyodlingar osv.

Storskiftet år 1815 sökte till en del avhjälpa denna olägenhet. Bland annat avskildes då från Byggningstomten Norra gärdet och sträckan ner till Norra Eksjön för att möjliggöra ett lämpligare brukningssystem. Men kvar som ett relikst utan att genomgå storskiftets föryngringskvarn blevo tomtåkrarna och ängsmarken omedelbart väster om bebyggelsen, och bebyggelsen på byplanen bibehölls desslikes med motiveringen att "husen nu äro nybygde".

Låt oss nu mot bakgrunden av detta stratum, bild 5, översiktligt betrakta yxfallstavlan. Byplanens ovan skildrade åtta smala strimlor delas på tvären i fyra fält. I förgrunden på bilden, dvs. i väster, där konstnären låter korna beta i blandskogens kullriga sluttning, är Västra marken, byns kohage, utanför Byggnings-tomten. Närmast kohagen synas Tomtåkrarna. En del av hägnaderna mellan tomtåkrarna äro exakt utritade. Kon längst till höger på bilden synes stå nära den hägnad, som efter laga skiftet kom att markera gränsen mellan de båda gårdarna med kvarboenderätt. Hägnaderna längre i söder äro utelämnade; däremot medtagas alla norr härom, den närmaste dock endast svagt antydd med blyerts. Utmed västra byvägens yttersida just vid gränsskillnaden mellan tomtåkrarna och nästa fält med ladugårdstomterna ligga hälften av byns logar uppradade, av vilka två ha körvandring under tak. Logbyggnaden längst till vänster rymmer under ett tak både en parloge och en enkelloge. Denna loge är ett par meter längre än bredden på den tomt, ägaren har rätt att bebygga. Av byns övriga tretton logar, flertalet liggande utmed vägen, äro två enkellogar, alla de andra parlogar. Öster om vägen ligga djurhusen, i regel uppradade i de åtta tomternas längdriktning, dvs. med gavlarna i riktning mot byns båda genomgående vägar. Här ligga ock de tre hemlighus, som finnas i byn.

Djurhusen ha en ålderdomlig prägel. Största delen består av enskilda med utknutar timrade husceller, placerade nära intill varandra under egna takfall. De tolv fristående fähusen äro i regel försedda med foderlada, men även fristående foderlada finns. Av fähusen äro fyra hopkopplade med fårhus, ett dessutom med oxhus. Därtill är ett fähus sammanbyggt med svinhus. Stallen, som äro åtta till antalet, ha foderskulle, tre av dem därtill foderlada; ett av stallen är hopbyggt med ett fårhus, ett annat med vagnshus och svinhus och ett tredje med oxhus. Eljest inrymmas oxparen i tre av stallen. Endast ett oxhus tas upp som en särskild enhet i 1879 års husbeskrivning.

Ovanför detta fält med ekonomibyggnader, som upptill avslutas med en del bodar, och skilt från det, än genom fruktträd och andra planteringar, än genom hägnader, ligga sex grå och sju röda manbyggnader, vilkas tomter nå ut till östra bygatan. Av

Bild 1. En detalj av yxefallstavlan med Leander Larssons tre bopningshus överst t. v. — Tavlan målades av C. J. Wester 1879 och tillhör syskonen C. J. och Maj-Britt Larsson i Yxefall.

Bild 2. Yxefallstavlan. — Bild 3. Av Leander Larssons mangård
funnos 1918 tre boningshus (d 1) kvar, nu endast det mellersta.

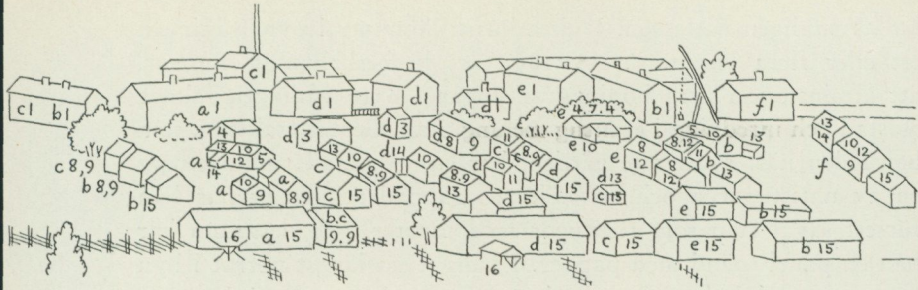

Bild 4. Husen på yxefallstavlán, identifierade med ledning av bild 5.

tavlán se vi tydligare än på skifteskartan, hur det trånga utrymmet tvingat olika ägare att bygga sina stugor bredvid varandra i en länga och på liknande sätt samla ihop sina bodar och andra utrymmen. De tretton bostadshusen äro alla tvåvånings enkelstugor — en sedan 1750-talet modern bostadsform i vårt land med stor spridning — av vilka fem voro fristående och åtta sammanbyggda två och två till tvillingstugor. Alla stugorna äro byggda med utknutar, men endast en är helt brädfodrad, två ha en gavel brädfodrad och en dessutom ena sidan. I undre våningen inrymmas förstuga, kök och stuga. Övre bottnen är en dubbling av den undre, men köket är utbytt mot en kammare och stugan

Nyckel för identifiering av tomter
och hus i Yxefall år 1879

Littera
1879

Littera
1815

A a Carl August Isaksson	Aa	B
B b Lars Gustaf Isaksson	Ab + Bb	dpr + m
C c August Andersson	Ac + Bc	eq + k
D d Leander Larsson	Ad + Bd	B + l
E e Gustaf Månsson	Ba	fhi
F f Carl Johan Samuelsson	Be	g

- 1 enkelstuga
- 2 dubbelbod med portskjul
(= loftbod)
- 3 källarbod
- 4 bod
- 5 vagnskjul

- 6 vedskjul
- 7 skjul
- 8 fähus
- 9 foderlada
- 10 stall
- 11 oxhus

- 12 fårhus
- 13 svinhus
- 14 hemlighus
- 15 loge
- 16 körhus
- 17 kove = täppa

kallas vanligen nattstuga. I vissa hus tillkommer i övre våningen ett eller flera "kontor". Av 1879 års husbeskrivning framgår, att åtminstone i fyra boningshus stugan i övre våningen saknar eldstad och inredning i egentlig mening. Lars Gustaf Isaksson, som bor i den näst sydligaste gården, har en välrustad tvillingstuga; en av nattstugorna och ett kök äro rappade; i övrigt har han försett såväl rum som förstugor med tapeter, och dessutom har han en panel spänd med papper. I hans stuga längst norrut i byn äro stugan och köket på undre bottnen samt kammaren i den övre rappade, medan de nakna timmerväggarna möta oss i förstugorna och den övre stugan. Denna stuga representerar en äldre inredningsform och endast i detta boningshus i byn saknades tapeter helt och hållet. I två hus är endast stugan i undre våningen tapetserad, i de övriga husen är tapetseringen mera allmän. Så hade Leander Larssons boningshus — norr om det kvarliggande — tapeter i alla rummen och förstugorna rappade och målade. Det var detta hus som var helt brädfodrat. Då ägarna år 1879 såsom omtalats blott voro sex, var bostadsstandarden god i fråga om utrymme. Leander Larsson, som bodde på Norrgården, hade icke mindre än tre stugor, bild 1. Dessa stugor funnos ännu när Nordiska museets byundersökning kom till byn år 1918, bild 3. Vid mitt besök i byn i oktober månad 1950 var det mellersta av dessa hus ensamt kvar och därtill åtskilligt förändrat.

Till varje gårdslott hörde åtminstone en källare, vanligen belägen antingen under boningshuset eller under boden. Sannolikt ha endast tre källare varit självständiga byggnader; en av dem anges ha haft brädtak.

Ett ögonvittne från ungefär samma tid som Wester skrev i Svenska familj-journalen år 1881, häfte 11: "Alla de gråa eller röda boningshusen, i det närmaste lika hvarandra, ligga med sina trånga, fyrkantiga gårdsplaner i en lång rad utmed bygatan. Gårdsplanerna omgifvas för öfrigt af bodbyggnader och genom det låga portskjulet kommer man derifrån." Om loftboden skriver han: "Visthusboden var här, som i de flesta af de andra gårdarna, af gammal fason. Öfvervåningen, som begagnades till klädkammare, sköt på framsidan långt utöfver undre botten och dit upp ledde blott en trappstege, stående utanför under utsprånget och

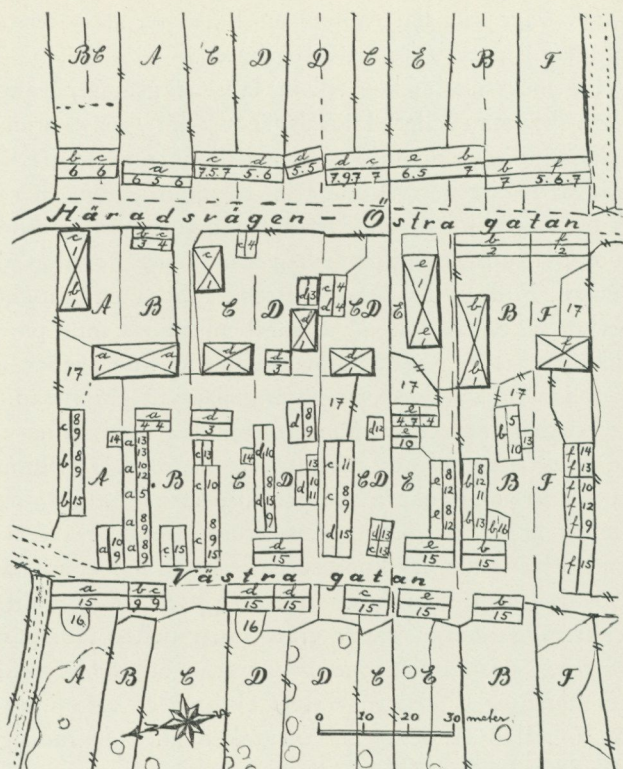

Bild 5. Karta över Yxefalls by med bokstäver och siffror i anslutning till nyckeln sid. 201 för identifiering av tomterna och husen år 1879, upprättad av Ingallil Grånlund, främst med ledning av laga skifteshandlingarna i Östergötlands läns lantmäterikontor, Linköping (signum Kisa nr 156).

slutande i en liten 'svale', inhägnad af utskurna träspjelar." Detta är en generalisering. Uppenbarligen har skribenten, E. G:son Hjort, sina intryck från samma gästfria gård som Wester eller möjligen dess södra granne. De båda sydligaste gårdarna med sin gemensamma inhägnade gårdsplan, äro nämligen de enda i byn som enligt skifteshandlingens husbeskrivning av år 1879 hade var sin med portluder försedda parbod. Från sin avlägsna utkiksplats

har Wester icke haft annan möjlighet än att ytterst vagt antyda vad som ligger bakom boningshusen.

Flytta vi nu blicken till tavlans bakgrund på andra sidan om östra bygatan eller Häradsvägen, där konstnären låter några helgdagsklädda människor passera i riktning mot Kisa, se vi byns trädgårdsskiften, avskilda från bygatan genom en rad olika vedskjul, vagnskjul m. m. Detta parti skymmes av boningshusen så gott som fullständigt på tavlan men framgår tydligt av lantmäterikartan, bild 5. Trädgårdsskiftena utgöra en trädgård i gammal betydelse. Som vi se på akvarellen, finnas inne på mangårdarna flera fruktträd, antingen enstaka vid husen eller i särskilt inhägnade så kallade kovar, sammanlagt 12 päronträd, 12 apclar och 10 körsbärsträd. Men uppe i trädgårdsstrimlorna ha vi inte mindre än 352 fruktträd: 55 päronträd, 45 apclar, 41 plommonträd och 211 större och några mindre körsbärsträd. Telningar och bärbuskar äro ej närmare specificerade. Denna rikedom på bärande träd och buskar har konstnären endast kunnat antyda.

Majstången, som höjer sig över byn, är sannolikt placerad i fruktträdgården på gamla gränslinjen mellan Norrgården och Sörgården. Nyssnämnda ögonvittne från år 1881 omtalar, att mid-sommarstången med en vimpel av brokigt klänningstyg syntes på långt håll över de gröna torvtaken eller de mossiga brädtaken bland knotiga päronträd och små körsbärsdungar med skatbon uti.

Betydelsen av det monument som yxefallstavlan utgör ligger i dess egenskap att i bild åskådligt och riktigt representera en typ av svenska byar: den reglerade, solskiftade enkla radbyn. Gårdarna äro närmast representanter för den götiska gårdstypen. Den lagkunnige kanske ryggat tillbaka inför denna "tätbebyggelse", som byggts i strid mot gällande lag, snarast anknyttande till 1200-talets östgötska landskapslag. Vi ha härvid bara ett av de många exemplen på hur traditionen i förening med naturförhållandena haft en förmåga att omintetgöra en byråkratisk tillämpning av lagen, liksom sedvanerätten haft möjlighet att ta upp en tävlan med den kodifierade rätten.